

Ասորիկ Բաբաջանյան, պ. գ. թ.
ՀԱԽ

Քեթրին Ֆրանկլին, մ. գ. թ.
ԼԲՀ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐՈՒՄ՝ ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐՅԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է՝ ուսումնասիրել Վայոց ձորի մարզի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտը Մետաքսի ճանապարհի մեծ համակարգում (12–15-րդ դդ.): Մեր խնդիրներից է՝ քաղաքային տեղական առօրյա կյանքի բնորոշ գծերն առավել զրոքալ նշանակության երևույթների համակարգում, մասնավորապես՝ փորձելով հասկանալ, թե հաղորդակցության ու փոխանակման միջնադարյան մշակույթն ինչպես էր ընկալվում տեղական համայնքներում, որոնք ապրում էին այդ ճանապարհի երկայնքով:

«Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագիծն (այսուհետ՝ VDSRS) արդեն երեք տարի այս ուղղությամբ իրականացնում է համակարգված ուսումնասիրություն՝ հիմնվելով տեղազննության ու հնագիտական պեղումներով ստացված տվյալների, ինչպես և պարունակյալ սկզբնաղբյուրների հետ դրանց համադրության վրա: Սույն հոդվածը ներկայացնում է 2015–2016 թթ. հետազոտության նախնական արդյունքները:

Հիմնաբաներ՝ Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Ներածություն

«Մետաքսի ճանապարհը» հաղորդակցության, առևտրի, ճաշակի ու լեզուների, մշակույթի, կրոնական և փիլիսոփայական գաղափարների փոխանակման ցամաքային այն միջանցքն է, որին լայնորեն ներգրավված էր Հայկական լեռնաշխարհը՝ ոչ միայն իբրև աշխարհագրորեն նպաստավոր տարածք, այլև սեփական հումքով, ապրանքատեսականիով և արտադրանքով հարուստ մի երկրամաս:

Միջնադարում Վայոց ձորում ստեղծված ճանապարհային ցանցը տեղական բնակավայրերը միացնում էր գլխավոր մայրուղիներին ու խոշոր քաղաքներին, ինչպիսիք էին Թավրիզը, Դվինը, Պարտավը, Թիֆլիսը: Մեր հետազոտության թիրախային տարածքը Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող միջպետական նշանակության ճանապարհն է: Այն Դվին-Պարտավ մայրուղու երկրորդ այլընտրանքային ուղեգիծն էր, որը Կոթում միանում էր Դվին-Բերդ-

կունքով և Սևանի հյուսիս-արևմտյան ափով եկող ճանապարհին, ապա Սևանի հարավ-արևելյան ափի երկայնքով շարունակվում դեպի Կաղանկատույք և Պարտավ¹:

Այս ճանապարհը կենսական նշանակություն ունեւ երկրամասի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային գործընթացների մեջ Վայոց ձորի գավառը ներգրավելու առումով, քանի որ այն բնութագրվում է բարձր լեռներով, ջրբաժան լեռնաշղթաներով, ձորերի ու կիրճերի կտրուկ անցումներով, որոնք բնական պատնեշ են ստեղծում հարևան գավառների հետ՝ Վայոց ձորը դարձնելով աշխարհագրական մի ամբողջություն²:

Պատմական ընդհանուր ակնարկ

Վայոց ձորում մարդու գործունեության վերաբերյալ հնագիտական տվյալները սկսվում են էնեոլիթից՝ մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակներից³ և հասնում մինչև Վանի թագավորության շրջան (մ.թ.ա. 9–6-րդ դդ.)⁴:

Եղեգիս և Արփա գետերի միախառնման վայրը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեւ. Վանի թագավորության օրոք, այնուհետև վաղ միջնադարում այդ տարածքում՝ անմատչելի լեռների կարևոր հանգույցներում, կառուցվում էին ամրոցներ, ստեղծվում էր բերդերի և ամրացված բնակավայրերի խիտ ցանց, որն ընդգրկում էր ներկայիս Գետափ-Եղեգնաձոր-Ագարակաձոր և վաղուց լքված Աղասափի բնակավայրի միջև ընկած հատվածները⁵:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 12–15-րդ դարերում, Վայոց ձորը հայտնի էր որպես հասարակական-քաղաքական շարժումների, տնտեսության ու մշակույթի զարգացած կենտրոն, որտեղ առաջնային դերակատարություն ունեւին Պոռոշյան և Օրբելյան իշխանական տները: Երբ 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին հայ-վրացական միացյալ բանակը Զաքարյանների ղեկավարությամբ ազատագրեց Հայաստանի կենտրոնական, հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան շրջանները, Վայոց ձորում ու Սյունիքում տեղի ունեցած մարտերին (1219/1220թթ.) իրենց գործուն մասնակցության և ռազմական վաստակի շնորհիվ այստեղ հաստատվելով՝ իշխանական տներ հիմնեցին Վասակ Խաղբակյանն ու Լիպարիտ Օրբելյանը, իսկ Աղթամար Արփացին և Սյունյաց այլ ազնվականներ ամրապնդվեցին իրենց դիրքերում: Զաքարյանների ձեռնարկումների շնորհիվ՝ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքն, ընդհանուր առմամբ, շարունակվեց մինչև 14-րդ դարի կեսերը:

Օգտվելով Զաքարյանների հանդեպ մոնղոլների անվստահությունից⁶, 13-րդ դ. կեսին Օրբելյանները դուրս եկան Զաքարյանների ենթակայությունից և Սյունիքում ստեղծեցին ներքին ինքնավար վիճակ՝ ստանալով «ինջուական»

¹ Манандян 1954, 242; տե՛ս նաև Ժամկոչյան 2005, 39–46; Փուրմոհամմադի 2012, 64–74:

² Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 7:

³ Գասպարյան 2014, 185–186; Wilkinson et al. 2012, 20–33; Barnard et al. 2011, 977–984.

⁴ Melkonyan et al. 2010; 2017; հմմտ. Hammer 2014; Earley-Spadoni 2015.

⁵ Մելքոնյան 2003, 222:

⁶ Շահնազարյան 2014, 291–296:

իրավունք⁷, որն ապահովեց տնտեսական համեմատաբար կայուն վիճակ և բավարար զարգացում: Մոնղոլ խաների ու կառավարիչների շրջանում Օրբելյանների ձեռք բերած հեղինակությունը նպաստեց Սյունյաց իշխանապետության ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմանը:

Ենթակառուցվածքների զարգացումը Օրբելյանների օրոք

Տարածաշրջանում տնտեսության ու առևտրի զարգացումը խթանելու համար Օրբելյանները՝ հատկապես Սմբատն (1253–1273) ու Տարսայիճը (1273–1290), հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճանապարհների ու ենթակառուցվածքային համակարգի ստեղծմանը՝ վերանորոգելով ու բարեկարգելով վանքերն, ամրոցներն ու բնակավայրերը, կառուցելով բազմաթիվ քարավանատներ, հյուրատներ, կամուրջներ: Վանքերին կից գործող հյուրատների մասին է վկայում մի ընդարձակ արձանագրություն, ուր խոսվում է Նորավանքի պարիսպներից դուրս գտնվող հյուրատանը գյուղեր, ջրաղաց ու այգիներ նվիրելու մասին⁸:

Օրբելյանների քաղաքականության շնորհիվ՝ Վայոց ձորով ու Սյունիքով անցնող ճանապարհները բավական բանուկ էին ու ապահով: Ենթակառուցվածքային համակարգի հանդեպ հատուկ ուշադրությունը պայմանավորված էր մոնղոլական պետական քաղաքականությամբ: Քանի որ քարավանային առևտուրը մոնղոլական կայսրությունում վերահսկվում ու հովանավորվում էր անմիջապես պետության կողմից⁹, Օրբելյանները նույնպես ներգրավվեցին այդ համակարգում, որը բխում էր նաև իրենց շահերից: Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն էր, որ ձևավորելով իրենց հարկային համակարգը՝ մոնղոլները հատուկ հարկ (*нулгу*) էին սահմանել՝ մոնղոլական պաշտոնյաների կարիքները բավարարելու և նրանց երթևեկությունն ապահովելու համար: Այդ պատճառով ստեղծվում էին հատուկ փոստային կայաններ՝ արագ հաղորդակցության և երթևեկող պաշտոնյաներին սննդով ու փոխադրամիջոցով ապահովելու համար¹⁰:

Հետազոտություն VDSRS նախագծի շրջանակում

Վայոց ձորում մինչև վերջերս չէին իրականացվել պարբերական հնագիտական հետազոտություններ՝ միջնադարյան լանդշաֆտի վերականգնման ուղղությամբ: 2015–2016 թթ. մեր հետազոտությունը փաստագրեց (հատկապես այցելած բոլոր հուշարձաններից հավաքած վերգետնյա խեցեղենի տվյալներով՝ համալրված Արփա միջնադարյան բնակավայրի պեղումների նյութով), որ Վայոց ձորն, իբրև տեղական աշխարհ, լայնորեն ներգրավված է եղել Մետաքսի մեծ ճանապարհի համակարգում:

⁷ Սյունիքը վասալական կախման մեջ էր անմիջապես մոնղոլական մեծ խանից և չէր ենթարկվում տեղական մոնղոլ կառավարիչներին, Զաքարյաններին կամ Վրաց արքունիքին

⁸ Բարխուդարյան 1967, 246:

⁹ Якубовский 1931, 2–3.

¹⁰ Մարգարյան 2014, 284:

VDSRS-ի առաջնային նպատակներից է՝ Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտի քարտեզագրումը¹¹, որն իրականացվում է ոչ միայն հուշարձանների ճշգրիտ կոորդինատները փաստագրելով, այլև տվյալների համակարգված շտեմարան է ստեղծվում՝ տեղագնությունը հավաքված վեր-գետնյա հնագիտական նյութի, պեղումներով ստացված տվյալների, մատենագիր¹², վիմագիր¹³, ազգագրական¹⁴ և ուղեգրական¹⁵ աղբյուրների համահավաք հետազոտությամբ¹⁶: Սա կարևորվում է ոչ միայն հնագիտական լանդշաֆտի վերակազմության, այլև տեղի բնակչության առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը հասկանալու համար: Վերջինս ավելի պարզորոշ բացահայտվում է միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումներով:

Աղյուսակ 1. 2015–2016 թթ. փաստագրված հնավայրերի ցանկ¹⁷

Ը/Ը	Հնավայրի անունը	Ը/Ը	Հնավայրի անունը
1	Ագարակաձոր. գերեզմանոց	20	Տխարբ (Հին Ամաղու). գյուղատեղի
2	Ագարակաձոր. եկեղեցի	21	Ոստինք. բնակավայր
3	Աղաձաձոր. Քարվանսարա տեղավայր	22	Հրասեկաբերդ
4	Աղվանք. վանական համալիր	23	Ջրով վանք
5	Անապատ. բնակավայր	24	Խաչի թիվ. խաչքար
6	Արփա. կամուրջ	25	Հոբկախաչ. մատուռ
7	Բերդաքար. ամրոց-բնակավայր	26	Գետափ.բնակատեղի, մատուռ
8	Բոլորաբերդ. գյուղատեղի	27	Միրաշ/Պտրիան. բնակատեղի
9	Զուբուկ քյորի. կամուրջ և խաչքարեր	28	Գանձակ. գերեզմանոց (նոր)
10	Ծատուրի կամուրջ	29	Նոր Ամաղու. բնակատեղի
11	Ռինդ. Ճգնավորի խաչ մատուռ	30	Նորավանք. Ս. Փոկաս մատուռ
12	Զոխվանք. մատուռ	31	Ապանա. բնակատեղի
13	Հորբատեղ. եկեղեցի՝ մելիորացված դաշտում	32	Խաչիկ. Ս. Աստվածածին եկեղեցի
14	Դադալի կամուրջ	33	Արենի. Ս. Սարգիս մատուռ
15	Էրդեչ. ամրոց-բնակավայր	34	Ագարակաձոր. գյուղատեղի
16	Գանձակ. եկեղեցի	35	Շատիվանք
17	Գետափ-1. ամրոց	36	Վերին Ուլգյուր. Ս. Ստեփանոս եկեղեցի
18	Դշլաղ. եկեղեցի	37	Ծծախաչ
19	Գնիշիկ. եկեղեցի	38	Վանքի ձոր. Ս. Աստվածածին եկեղեցի

¹¹ Տե՛ս հնավայրերի ցանկով, կոորդինատներով և նկարագրական տեղեկատվությամբ մանրամասն շտեմարանն՝ առցանց քարտեզի տեսքով, տեղադրված Հարվարդի համալսարանի WorldMap platform-ի բաց աղբյուր համակարգում՝ <https://worldmap.harvard.edu/maps/VDSRS>:

¹² Տե՛ս Օրբելեան 1910:

¹³ Տե՛ս Բաթխուդարյան 1967:

¹⁴ Տե՛ս Լալայան 1904:

¹⁵ Տե՛ս Ջալալյան, 2016, 329–404; Քաջբերունի 2003:

¹⁶ VDSRS-ի մեթոդների և արդյունքների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Franklin, Babajanyan 2018, 134–141:

¹⁷ VDSRS-ը փաստագրել է ժամանակագրական ավելի լայն ընդգրկումով հուշարձաններ, սակայն ցանկում ներկայացված են մեծ մասամբ 12–15-րդ դդ. հնավայրերը:

2015–2016 թթ. VDSRS-ն արձանագրել է Չիվա-Արենի-Ադալեսաձոր-Արփի-Ագարակաձոր-Գետափ-Շատին ուղղության միջնադարյան բնակավայրերն ու ճարտարապետական կառույցները (ամրոցներ, վանքեր, կամուրջներ, քարավանատներ), որոնք զարգացած միջնադարում ճանապարհի աշխույժ գործունեության խոսուն վկայությունն են [աղ.1, նկ.1, էջ 238]: Արդեն երկու տարվա տեղագնությունը հավաքված տվյալների ուսումնասիրությամբ հստակ ուրվագծվում են այն հնավայրերը, որոնք աշխուժորեն կենսագործել են վայոցձորյան ճանապարհի հետագծին, իսկ որոշներն էլ, ուղղակիորեն այդ հետագծին չլինելով, ներգրավված են եղել «Մետաքսի ճանապարհային մշակույթ» հասկացությանը: Վերջիններս, Վայոց ձորի հովտային և լեռնային շրջաններում տեղակայված լինելով, ձևավորել են տեղական նշանակության ճանապարհացանցի հանգույցները:

VDSRS-ի նպատակներից առանցքայինը՝ տեղագնությունը զուգահեռ՝ ճանապարհի հետագծին տեղակայված բնակավայրերի հնագիտական ուսումնասիրությունն է պեղումների միջոցով, ինչն ավելի ամբողջական է դարձնում տեղական կյանքի և արտաքին կապերի մասին պատկերացումները: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցան միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումները:

Արփա գյուղը՝ ճանապարհների խաչմերուկում

Արփայի ավերակները գտնվում են ներկայիս Արենի գյուղից 0.5 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող բարձրավանդակի վրա՝ հարավում բարձրացող պարսպանման ժայռերի և արևմուտքից հոսող գետի միջև: Հին գյուղում կանգուն են մնացել միայն բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան եզրին գտնվող՝ Մոմիկ ճարտարապետի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1321 թ.), որի շուրջ տարածված է գերեզմանոցը՝ բազմաթիվ խաչքարերով ու տապանաքարերով:

Արփա գյուղը Վայոց ձորի համար ռազմավարական կարևոր հանգույց էր՝ թե՛ որպես քարավանային ճանապարհի հանգուցակետ, թե՛ որպես ռազմական հենակետ, որը փակում էր Շարուրի դաշտից Վայոց ձոր մտնող կիրճը: Հնագույն ժամանակներից՝ Արփա գետի ձախ ափով անցնող ճանապարհը Արաքսի հովտից հասնում էր մինչև Արփա գյուղ, այնուհետև տեղանքի թելադրանքով՝ անցնում Արփա գետի աջ ափը և այստեղ երկատվում՝ մի ճյուղով շարունակվելով մինչև Սևանի ավազան, մյուսով՝ դեպի Սյունիք:

Ճանապարհի գետանցումն ապահովելու համար 13-րդ դ. վերջին՝ Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը (1265–1287), Տարսայիճ Օրբելյանի հրամանով, կառուցել է լայնաթփիչ՝ չորս կամարներով կամուրջը, որի մասին վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը¹⁸: Ցավոք, պատմիչի՝ մանրամասնորեն նկարագրած հոյակերտ այս կամրջից պահպանվել է միայն մի խելը:

¹⁸ «Այս Տէր Սարգիս, որպէս յառաջն ասացաք, բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, ևս առաւել արար գործ մի երևելի, զի ի գիւղն Արփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի տաշածոյ վիմօք՝ յոթ բարձր և ընդարձակ և լայն, հիացուցիչ տեսողաց, բազում ծախիւք և անչափ աշխատութեամբ՝ հրամանաւ բարեպաշտիւն և մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, որոյ վարձապրեացէ՛ Զրիպրոս հազարապետիկ» [Օրբելեան 1910, 429–430]:

Մինչև 12-րդ դ. Արփայի վերաբերյալ հիշատակությունները պատմական աղբյուրներում սակավ են (Եղիշեն¹⁹, Մեքեոս²⁰), այնուհետև Արփայի և Վայոց ձորի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ է հաղորդում Ստեփանոս Օրբելյանը: Դրանք գլխավորապես առնչվում են Օրբելյան իշխանական տանը, թեև գյուղում ապրում էին նաև *Ախթամարյան, Մահկանյան, Ջուրջյան* տոհմերի ներկայացուցիչներ²¹: Արփան մեծ տնտեսություն, բազմաթիվ այգիներ է ունեցել, որոնց մասին վկայություններ կան բազմաթիվ վիճագրերում²²:

13-րդ դ. վերջին քառորդից մինչև 14-րդ դ. առաջին քառորդը Արփան կարճ ժամանակով (գուցե կես դար) դարձել էր Օրբելյանների նստավայրը²³, որտեղ Տաբասայիճ Օրբելյանը կառուցեց իր ապարանքը և այստեղ էլ մահացավ. *«Իսկ քրիստոսասեր եւ ամենասօրինեալ իշխանաց իշխանն Տաբասայիճ, յեր բազում բարեպաշտութեանց եւ երեսելի գործոց, լցեալ զկէտր կենաց իւրոց՝ վախճանի յիւրում դարապասին յԱրփայ. եւ տարեալ ի Նորավանս մեծ աշխարհաժողով հանդիսի ղնի ընդ եղբօր իւրում Սմբատայ՝ յիւրում ձեռակերպ դամբարանին, ի թուականին 739 [=1290 թ.]»*²⁴:

Քաջբերունին 19-րդ դարում ձիթհանի և բազմաթիվ տների ավերակների հետ միասին հիշատակում է Տաբասայիճ Օրբելյանի ապարանքի ավերակները, որի քարերը, սակայն, նույն դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին արդեն օգտագործվել են Արենիի հին թաղամասի տները կառուցելիս²⁵: Բնակությունն այստեղ շարունակվել է հավանաբար մինչև 17-րդ դարի սկիզբ, երբ Շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքով հայաթափվեց նաև Արփան: Տեղացիների հաղորդմամբ՝ բնակավայրը վերջնականապես լքվել է 18-րդ դարում, երբ երկրաշարժի հետևանքով փակվեց գյուղ մտնող ջրի աղբյուրը, իսկ հին արփացիները տեղափոխվեցին ներկայիս Արենի գյուղի հարավ-արևմտյան հատվածը:

Արփա գյուղի պեղումները

Միջնադարյան Արփա գյուղատեղիի տարածքում ժամանակակից Արենիի ընդլայնվող գերեզմանոցի և հարավային կողմի ժայռերից հոսող սողանքների հետևանքով ներկայումս էապես խաթարվել է բնակավայրի շերտագրական պատկերը, թեև որոշ տեղերում լավ տեսանելի են միջնադարյան տների ավերակները²⁶:

¹⁹ Ի թիվս այլ ամրոցների ու բնակավայրերի՝ Եղիշեն հիշատակում է Արփանեալը [Եղիշեն 1892, 64], որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արփայի հետ [տե՛ս Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 13]:

²⁰ Պատմիչը հիշատակում է Արփայի բերդը՝ Վահևունյաց տեր Թեոդորոսի կողմից գրավելու առիթով [Մեքեոս 1913, 226–227]:

²¹ Օրբելյան 1910, 367–368; Բարխուդարյան 1967, 220, 223, 242, 246.

²² Բարխուդարյան 1967, 223, 246:

²³ Նստավայրը Օրբելյանները կրկին տեղափոխում են Եղեգիս՝ հավանաբար 1321 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո [տե՛ս Բարխուդարյան 1967, 29]:

²⁴ Օրբելյան 1910, 430:

²⁵ Քաջբերունի 2003, 90–99:

²⁶ Արփա գյուղի պեղումների և հնագիտական նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Babajanyan, Franklin 2018, 154–182:

Գյուղատեղիի շերտագրությունը և ժամանակագրությունը պարզելու համար՝ 2016-ին բնակավայրի տարբեր հատվածներում պեղվեց 5×5մ չորս խուզահոր: Բացվեցին բնակելի հատվածներ, որոնք հիմնականում թվագրվում են 13-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դ. [նկ. 2, էջ 239]: Դրանք տեղական անմշակ քարով և դեղնավուն կավե սվաղով ծածկված պատեր ունեցող տների մնացորդներ են. պատերի շարվածքում հանդիպում են կապույտ բազալտե սրբատաշ քարեր, պան խարիսխներ, որոնք վերօգտագործվել են նախկինում գոյություն ունեցած շենքերի փլուզումից հետո²⁷:

Բնակարանային համալիրները կառուցված են եղել տեղանքին համապատասխան՝ աստիճանաձև դարավանդների վրա, որոնք ստեղծվում էին հենապատերի միջոցով՝ միաժամանակ ամրություն հաղորդելով սեյսմիկ գոտում գտնվող կառույցներին: Տների պարզ ներսույթը ներկայացված է թոնիրներով, օջախներով, տնտեսական հորերով ու պեղված քառակուսիներից մեկում (AS4) հայտնաբերված կավակերտ կառույցով՝ նախատեսված խմորի մշակման համար²⁸ [նկ. 2բ, էջ 239]:

Պեղումներով հայտնաբերված ամենամեծաքանակ նյութը՝ խեցեղեն գտածոներն են, որոնք լայն ընդգրկմամբ թվագրվում են 12 դարավերջից մինչև 15 դարասկիզբ²⁹: Դրանք տնտեսական և կենցաղային տարատեսակ անոթներ են՝ նախատեսված մթերքի պահպանման և վերամշակման համար, խոհանոցային ամանեղեն, ինչպես նաև սեղանի առօրյա սպասք և լուսավորության միջոցներ: Վերջիններս ներկայացված են անջնարակ և ջնարակապատ խմբերով:

Արփայի և Վայոց ձորի բոլոր համաժամանակյա հնավայրերի խեցեղեն հավաքածուներում առանձնանում է կարմրափայլ խեցեղենի մի խումբ, որը թրծման հատուկ տեխնոլոգիայով և վառ կարմիր, փայլեցումով մշակված մակերեսով հիշեցնում է ուրարտական կարմրափայլ խեցեղենը³⁰: Խեցեղենի այդ խումբը գերակշռող է 2015–2016 թթ. տեղազնության ընթացքում ուսումնասիրած բնակավայրերում (Հիվա, Միրաշ, Գետափ, Անապատ, Ոստինք), ամրոցներում (Հրասեկաբերդ, Էրդեչ, Բերդաքար) ու վանքերում (Աղվանք, Շատիվանք) [նկ. 3, էջ 240]: Թեև կարմրափայլ խեցեղենը տարածված էր Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններում, սակայն քանակական և որակական առումներով վայոցձորյան խումբն առանձնանում է դրանցից³¹:

²⁷ Սրբատաշ քարերով կոթողային շենքերը հավանաբար կործանվել են 1321 թ. երկրաշարժի ժամանակ. դրանք գուցե պատկանել են Արփայում ապրող ազնվականներին:

²⁸ Բուսաբանական մնացորդները թույլ կտան առավել որոշակի պատկերացում կազմել նման կառույցների գործառնական նշանակության մասին: Այդ նմուշների անալիզները դեռևս ընթացքում են. իրականացվում են Օհայոյի պետական համալսարանի լաբորատորիայում:

²⁹ Խեցեղեն հավաքածուում նկատվում են ինչպես 12–13-րդ դդ. ավանդույթները շարունակող, այնպես էլ 14-րդ դարավերջին և 15-րդ դարասկզբին բնորոշ բեկորներ («կապույտ և սպիտակ» տիպի կամ *թեմնոքյան* խեցեղեն), որոնք առավել արտահայտված երևում են ջնարակապատ խեցեղենում: Սա ենթադրել է տալիս, սակայն, ընդհանուր բնակավայրի, այլ ոչ թե մեր պեղած հատվածների բնակեցման երկարատև գոյությունը [տես Babajanyan, Franklin 2018, 161–164, 178–182]:

³⁰ Արփայում պեղված խեցեղենի մասին տես Babajanyan, Franklin 2018, 163, 181.

³¹ Վայոցձորյան կարմրափայլ խեցեղենի մանրամասն ուսումնասիրությունը նախատեսում ենք իրականացնել առաջիկայում:

Արփայի պեղումներով հայտնաբերված և վայոցձորյան այլ հնավայրերից հավաքված՝ ջնարակած խեցեղենը մեծ մասամբ ներկայանում է անգործի վրա միագույն կամ բազմագույն ենթաջնարակային նկարազարդումով և անգույն ու գունավոր, բայց թափանցիկ ու ողորկ ջնարակով պատած թասերի տեսականիով, որը հիմնականում թվագրվում է 13–14-րդ դարերով [նկ. 4, էջ 240]: Ջնարակած խեցեղենի մեջ հանդիպում ենք նաև ներմուծված օրինակների, որոնք առևտրա-տնտեսական ու մշակութային կապերի արդյունք են:

Ամփոփում

2015–2016 թթ. «Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագծի տեղագնության և հավաքված նյութի (գերազանցապես խեցեղենի) ուսումնասիրության, նաև Արփայի պեղումների արդյունքների և Վայոց ձորի վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրների համադրումը ցույց է տալիս, որ միջնադարում լեռնային ու հովտային շրջաններում գտնվող բնակավայրերը մեկուսացած չէին և ճանապարհներով կապվում էին իրար:

Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրությունը արդիական է ներկայումս տարածաշրջանում ներդրումային ծրագրերի ու հատկապես զբոսաշրջային տնտեսության զարգացման համար³²: Ենթակառուցվածքների նկատմամբ պետական և մասնավոր հովանավորությունը, որ կարևորվում էր միջնադարում, ներկայումս նույնպես շարունակվում է՝ տարածաշրջանն ինտեգրելով «Նոր մետաքսի ճանապարհի» համակարգում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967

Բարխուդարյան Ս.Գ., Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ագիզբեկովի շրջաններ // Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

ԵՂԻՇԷ 1892

Եղիշէի պատմություն Վարդանանց ըստ Անձևացեաց օրինակի, ծանօթություններով և հայ-ռուսերէն բառագրքով ի լոյս ընծայեց ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուայ Խ. Յովհաննիսեանց, Մոսկուա, Տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1892:

ՍԵՔԷՈՍ 1913

Պատմություն Սեբեդոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Թիֆլիս, Էլեկտրատպ. Օր. Ն. Աղանեանի, 1913:

ՕՐԲԷԼԵԱՆ 1910

Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիսեանց, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1910:

32 World Bank 2015.

ՈԼՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ 2014

Գասպարյան Բ. Զ., Արենի-1 քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները // «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» Հայագիտական միջազգային 2-րդ համաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 2014, 183–187:

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ 2005

Ժամկոչյան Ա. Ս., Դվին-Պարտավ ճանապարհը վաղ միջնադարում (5–9-րդ դդ.) // «Էջմիածին», 2005, № 12, 39–46:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1904

Լալայան Ե. Ա., Շարուր-Դարալագյազի գավառ // Ազգագրական հանդես, պրակ 12, Թիֆլիս, 1904, 235–293:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ 2014

Մարգարյան Հ. Գ., Մոնղոլների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և դրա հետևանքները // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես–17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 281–285:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ 2003

Մելքոնյան Հ. Ա., Ետավարայրյան իրադարձությունները Վայոց ձորում. Մի գործընկերության նախնային ուղին // Ավարայրի խորհուրդը, Երևան, «Մոլոնի», 2003, 221–224:

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ 2014

Շահնազարյան Ա. Ի., Հայաստանը մոնղոլական կուսակալության շրջանում, // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես–17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 285–297:

ՋԱԼԱԼՅԱՆՑ 2016

Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Երևան, «ԴԱԼԼ», 2016 (վերահրատարակված և թարգմանված՝ Ջալալեանց Ս. Արք., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858):

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 1980

Սարգսյան Գ. Մ., Խաչատրյան Ա. Օ., Վայոց ձոր (Պատմահայրենագիտական ուրվագիծ), Երևան, «Հայաստան», 1980:

ՓՈՒՐՄՈՀԱՄՄԱԴԻ 2012

Փուրմոհամմադի Փ., Հայաստանի առևտրամշակութային հարաբերությունների պատմությունից (ԺԳ.–ԺԴ. դդ.) // «Էջմիածին», 2012, № 8, 64–74:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ 2003

Քաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Յովհաննիսեան), Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, «Մոլոնի», 2003 (վերահրատարակված 19-րդ դ. մամուլից):

МАНАНДЯН 1954

Манандян А. Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (5 в. до н. э. – 15 в. н. э.), Ереван, Изд. ЕУ, 1954.

ЯКУБОВСКИЙ 1931

Якубовский А. Ю., К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке // Известия Государственной Академии Истории материальной культуры, 1931, т. 8, № 2-3, 1-48.

BABAJANYAN, FRANKLIN 2018

Babajanyan A. A., Franklin K. J., Everyday life on the medieval Silk road: VDSRS ex-

cavations at Arpa, Armenia // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan-Oxford, 2018, vol.12/1, 154–182.

BARNARD et al. 2011

Barnard H., Dooley A.N., Areshian G.E., Gasparyan B.Z., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the late Chalcolithic Near Eastern highlands // Journal of Archaeological Sciences, 2011, №38, 977–984.

EARLEY-SPADONI 2015

Earley-Spadoni T.C., Landscapes of warfare: Intervisibility analysis of Early Iron and Urartian fire beacon stations (Armenia) // Journal of Archaeological Science, 2015, Reports 3, 22–30.

FRANKLIN, BABAJANYAN 2018

Franklin K. J., Babajanyan A. A., Approaching landscapes of infrastructure: Methods and results of the Vayots Dzor Silk Road Survey // Landscape Archaeology in Southern Caucasia: Finding Common Ground in Diverse Environments (eds. W. Anderson et al.) // OREA, 8, Vienna, 2018, 131–143.

HAMMER 2014

Hammer E., Highland fortress-polities and their settlement systems in the southern Caucasus // Antiquity, 2014, №88, 757–774.

MELKONYAN et al. 2010

Melkonyan H. A., Karapetyan I. A., Yengibaryan N. G., The excavations of the newly found Urartian fortress in Getap // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2010, vol. 5. 2, 90–98, 305–315.

MELKONYAN et al. 2017

Melkonyan H. A., Karapetyan I. A., Margaryan H. Z., Main results of the excavations at the fortress of Getap in 2009–2014, // Bridging times and spaces, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, (ed. P.S. Avetisyan, Y.H. Grekyan), Oxford, Archaeopress publishing LTD, 2017, 307–320.

WILKINSON et al. 2012

Wilkinson K.N., Gasparyan B.Z., Pinhasi R., Avetisyan P.S., Hovsepyan R. A., Zardaryan D.E., Areshyan G.E., Bar-Oz G., Smith A., Areni–I Cave, Armenia: A Chalcolithic-Early Bronze Age settlement and ritual site in the southern Caucasus // Journal of Field Archaeology, 2012, vol. 37, №1, 20–33.

WORLD BANK 2015

World Bank, Armenia – South corridor tourism development strategy (Armenian), Washington, D.C. : World Bank Group. 2015. <http://documents.worldbank.org/curated/en/871171468000295118/Armenia-South-corridor-tourism-development-strategy>.

ԱՄՓՈՓԱԳԵՐ

Ա. Ա. Բաբաջանյան

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բ. Զ. Ֆրանկլին

Լոնդոնի Բիրբեք համալսարան

Միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը Վայոց ձորում՝
Մետաքսի ճանապարհի համակարգում*Հիմնաբառեր՝* Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Վայոց ձորի մարզի միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը դիտարկելով Մետաքսի ճանապարհի երևույթով ձևավորված նյութական ու մշակութային փոխանակությունների համատեքստում՝ ցույց է տրվում, որ միջնադարում (հատկապես 13–14-րդ դդ.) Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող մայրուղու շուրջ ձևավորվել էր խիտ ճանապարհացանց, որը տեղական բնակավայրերը միացնում էր խոշոր քաղաքներին և գլխավոր երթուղիներին: Ի լրումն տեղագնության և զրավոր սկզբնաղբյուրների ու նյութական մշակույթի տվյալների հետ դրա համադրման՝ իրականացրել ենք նաև Արփա գյուղատեղիի պեղումները, ուր բացված բնակելի համալիրները ներկայացնում են տեղական առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը: Տեղագնությամբ և պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութը (հիմնականում խեցեղեն գտածոներ) թվագրվում է 12–15-րդ դարերով և մեծ մասամբ տեղական արտադրության է, թեև ջնարակապատ խեցեղենում հանդիպում են նաև ներմուծված օրինակներ: Դա ևս վկայում է, որ Վայոց ձորը ներգրավված է եղել Մետաքսի ճանապարհի միջոցով իրականացվող առևտրատնտեսական և մշակութային փոխհարաբերություններին:

*Astghik Babajanyan, PhD**Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA**Kathryn Franklin, PhD in Anthropology**Birkbeck University of London*Medieval cultural landscape in Vayots Dzor
within the context of the Silk Road**Keywords:** Armenia, Vayots Dzor region, archaeological landscape, Middle Ages, material culture.

This paper discusses preliminary works of Vayots Dzor Silk Road Survey (VDSRS) project revisiting the medieval archaeological landscape in Vayots Dzor region, which was actively integrated into the material and cultural exchanges, formed by Silk Road phenomenon. During the medieval period (especially in the 13th –14th centuries AD), the routes which run along the Arpa and Yeghegis Rivers, formed part of the wider network of roads, connecting local towns and settlements to the cities such as Dvin, Partav, Tbilisi and Tabriz, and the coasts of the Black and Caspian Seas. The VDSRS is also focused on the study of the everyday life in the local communities which lived along the route and questioned how local people were linked with external world.

The VDSRS is based on targeted survey and archaeological excavations of the medieval sites of the 12th-15th centuries, combining historical archaeological methods, including epigraphy and materials detailed analysis. In the 2015-2016 seasons we recorded multifarious sites (settlements, fortresses, caravanserais, bridges, monastic complexes, chapels, khachkars (i.e. cross-stones), cemeteries), mak-

ing up a database with their precise coordinates and descriptions, which is displayed as a map hosted on WorldMap platform by Harvard University.

The survey data was complemented by the excavations at the medieval settlement of Arpa (located to the 0.5 km to the north-east of the contemporary village of Areni) where living contexts were uncovered, demonstrating different aspects of daily life. Archaeological material collected on survey and through excavations at Arpa closely corresponds to late 12th to the beginning of the 15th centuries. The ceramic material is characterized predominantly as a local production; however, we can distinguish imported wares in the glazed pottery. This corroborates the wider arguments that Vayots Dzor region was integrated in the trade-economic and cultural interconnections created by the phenomenon of the Silk Road.

Աստիկ Բաբաձյան, Կ.Ս.Ն.

Институт археологии и этнографии, НАН РА

Кэтрин Франклин, кандидат антропологии

Лондон, Биркбекский университет

Средневековый культурный ландшафт в Вайоц Дзоре в контексте Шелкового пути

Ключевые слова: Армения, Вайоцдзорская область, археологический ландшафт, средневековые, материальная культура.

В статье обсуждаются предварительные работы в рамках проекта *Исследование Шелкового пути в Вайоц дзоре* (VDSRS), при этом средневековый археологический ландшафт в Вайоцдзорской области рассматривается в контексте процессов материального и культурного обмена, обусловленного Шелковым путем. В средневековый период (особенно в XIII–XIV веках) маршруты, проходившие вдоль рек Арпа и Ехегис, составляли часть более широкой сети дорог и связывали местные поселения с такими большими городами, как Двин, Партав, Тебриз, Тбилиси, а также побережья Черного и Каспийского морей. VDSRS сосредоточен также на изучении повседневной жизни местных общин, живших вдоль дорог, и их связей с внешним миром.

Работы VDSRS основаны на целевых обследованиях и археологических раскопках средневековых памятников XII–XV вв., а также на сочетании исторических археологических методов, включая эпиграфику и подробный анализ материалов. В 2015–2016 гг. нами были зарегистрированы различные памятники (поселения, крепости, караван-сарай, мосты, монастырские комплексы, часовни, хачкары (т.е. крест-камни), кладбища), была составлена база данных с точными координатами и справочной информацией, которая отображена в виде карты, размещенной на платформе WorldMap Гарвардского университета.

Данные археологических обследований дополняются результатами раскопок в средневековом поселении Арпа (0,5 км к северо-востоку от современной деревни Арени), где были выявлены жилые комплексы, демонстрирующие разнообразные аспекты повседневной жизни. Керамический материал, найденный в результате археологических исследований при раскопках в Арпе, соответствует концу XII – началу XV вв. Керамика в основном местного производства, однако среди изделий из глазурированной керамики имеются также образцы не местной продукции. Последнее является свидетельством того, что Вайоцдзорская область благодаря Шелковому пути была вовлечена в торгово-экономические и культурные контакты.